

УДК 159.923.5

Л. НАВОЛОВСЬКА

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІОНАЛА В СИСТЕМІ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПІДГОТОВКИ

Сучасний розвиток суспільства вимагає від психологічної науки тісного зв'язку з життям, із практикою розв'язання завдань виховання і навчання підростаючого покоління.

Створення психологічної служби в Україні, відсутність досвіду цільової інтенсивної підготовки спеціалістів для цієї служби зумовили протиріччя між необхідністю швидкої підготовки практичних психологів і якістю цієї підготовки. На тлі сучасного стану навчально-виховного процесу у вищій психологічній школі (старі технології навчання, відсутність професіограми психолога тощо) це протиріччя може здаватися нерозв'язним.

Однак логіка розвитку прикладної (практичної) психології з моменту її виникнення не тільки привела до диференціації працюючих психологів на два підкласи — психологів-дослідників і психологів-практиків, — і фактично узаконила різні методи підготовки таких спеціалістів — традиційно-академічні й нетрадиційно-діалогічні методи навчання.

Ще в 20-ті роки у Харкові була зроблена спроба вивчити індивідуально-психологічні передумови успішності діяльності психолога-експериментатора:

- 1) вербальні здібності розуміти мову (володіти нею);
- 2) психоспективні, тобто здібності до спостереження (самоспостереження і тривалого зосередження уваги).

На думку професора К.А.Рамуля, вміння тривалий час займатися розв'язанням однієї і тієї ж проблеми, порівняно високий ступінь наукової обдарованості (сюди входять пам'ять, творче мислення, фантазія, спостережливість), окремі риси особистості (ентузіазм, здатність до критики і самокритики, дисциплінованість, вміння знаходити спільну мову з людьми, яке особливо важливо для педагога і керівника наукового колективу) — є характерне для діяльності будь-якого вченого (теоретика, експериментатора, експерта, психодіагноста та ін.).

У межах факторного підходу до латентних форм організації рис особистості використання тест-опитувальників зразка 16PF для аналізу розбіжностей між представниками різних професійних груп теж підтвердило не тільки існування відмінностей у певних стратегіях поведінки

професіоналів-психологів і представників інших професійних груп, й всередині даної групи.

Не випадково при експертних опитуваннях психологів багато з них виділяють здатність практично розв'язувати задачі на спілкування (талант спілкування як спеціальну здібність саме психологів).

На думку Н.В.Бачманової та Н.А.Стафуріної в структурі цих здібностей можна виділити теоретично п'ять головних її складників:

вміння повно і правильно сприймати людину (спостережливість, швидка орієнтація в ситуації);

вміння розуміти внутрішні властивості і особливості людини (проникнення в його духовний світ, інтуїція);

здатність до співчуття (емпатія, співчуття, доброта і повага до людини, готовність допомогти);

вміння аналізувати свою поведінку (рефлексія);

вміння керувати самим собою і процесом спілкування (самоконтроль).

Однак відсутність загальноприйнятих критерій оцінки результативності психологів зводить до нуля навіть найперспективніші розробки і проекти дослідження спеціальних здібностей до психологічної діяльності.

Однак на основі випадкових даних, отриманих деякими дослідниками, можна припускати існування генерального фактора спеціальних здібностей, які схиляють до психологічної діяльності: розпізнавання будь-якого відхилення від нормального функціонування або розвиток "об'єкта" (індивіда, малої групи та ін.) у процесі спілкування з ним. Залежно від характеру взаємообумовлюючих впливів психолога на людину і людини на психолога в процесі спілкування можна виділити дві основні діяльності:

діяльність психолога-дослідника (експерта з розпізнавання відхилень при мінімізації впливу на людину);

діяльність психолога-практика (експерта з корекції відхилень у функціонуванні людини при максимізації впливу на поведінку "об'єкта").

У цьому випадку прогноз ефективності роботи психолога може бути розрахований на основі швидкості розпізнавання змін у поведінці людини (рівня розвитку соціального інтелекту) і на основі оцінки сили впливу психолога на поведінку людини (соціальної фасилитивності або підтримуючого стилю ставлення психолога до клієнта).

Наслідком цього припущення є припущення про існування зв'язку виділених гіпотетичних компонентів спеціальних здібностей з деякими

соціально-перцептивними вміннями (розумінням, емпатією, рефлексією тощо) і показниками зовнішньої валідності.

Під професійною психодіагностикою розуміють обстеження й оцінку якостей індивідуальностей людини з метою проведення професійного відбору, професійної орієнтації та раціонального розподілу кандидатів за спеціальностями, удосконалення професійної підготовки, розв'язання системи практичних питань з оптимізації професійної діяльності.

Сукупність індивідуальних особливостей людини прирівнюється до його індивідуальності, яка деколи розуміється, як неповторність та унікальність.

За наявності позитивного мотиву формується характерний для даного працівника індивідуальний стиль діяльності, в якому відображається його індивідуальність.

У процесі розвитку діяльності відбувається тонка координація, компенсація, пристосування дій, операцій та їх послідовності до індивідуальних особливостей працівників, що може забезпечити однакових результатів людьми з різними індивідуальними властивостями. Отже, саме в діяльності індивідуальні особливості людини інтегруються в цілісну індивідуальність, в котрій прояв кожної окремо взятої властивості містить у собі відбиток її цілісної неповторності.

В індивідуальності виділяються соціальний і біологічний аспекти. Під соціальним в індивідуальності розуміють властивості, у розвитку яких домінують соціальні фактори, під біологічним — біологічно детерміновані особливості. Різниця між механізмами біологічної та соціальної спадковості проявляється в тому, що остання не визначається генетично, набуває зовнішньо-предметної, екзоретичної форми, детермінується соціальною програмою.

З погляду функціонування, діяльності індивідуальність може бути подана сукупність відносно незалежних рівнів. П.Н.Федосіїв зазначає, між різними сферами, рівнями буття є подібність, зв'язок і водночас — якісна відмінність. Виділяючи рівні фізіологічного і психологічного, П.Н.Федосіїв вважає, що із закономірностей "нижче-розміщеного фізіологічного рівня регуляції неможливо вивчити складніші, специфічні закономірності вищє-розміщеного рівня (психологічного)". В.М.Банщиков, аналізуючи зв'язок і розбіжність рівнів, наголошує, що суспільне життя, духовна діяльність людини неможлива без відповідальних природних передумов, без механічних, хімічних і органічних процесів, хоч вони і не можуть бути зведені до них або пояснені тільки їх закономірностями.

Концепція рівнів індивідуальності потребує конкретизації. В.С.Мерлін виділяє такі рівні: біохімічний, соматичний, нейрофізіологічний,

особистісний і рівень соціального статусу, а також генетичний і метаболічний рівні, рівень нервової й гуморальної регуляції вегетативних і метаболічних функцій, нейрофізіологічний рівень поведінки, діяльності (особистісний рівень), в якому разом з іншими розрізняють відносно незалежні сфери психомоторики й інтелектуальної організації.

Сукупність діяльності особистості може розглядатися також з погляду її емоційно-динамічних особливостей — властивості темпераменту, джерело (мотивів, потреб) — мотиваційна сфера особистості, ставлення до різних сторін реальності — властивості характеру.

Нейрофізіологічний рівень відображає функціонування структур і систем мозку, що включаються у функціональні системи; до нього належать властивості нервової системи. Рівень поведінки і діяльності є вищим: на ньому, крім фізіологічних і психофізіологічних закономірностей, завжди діють закономірності соціальні.

Поняття “особистість” повинно розглядатися у зв’язку з вищим рівнем індивідуальності. Воно фіксує передусім соціальні риси людини. У різних визначеннях особистість розуміється як продукт соціалізації людини, її життя в суспільстві, де вона існує і діє в тяжкій системі історично складених суспільних відносин.

Дисгармонія діяльності особливостей може бути ознакою нервово-психічної нестабільності (акцентуації характеру, початкові стадії психічних захворювань). Система діяльності особистості особливо порушується або розпадається при психічних захворюваннях. Деякі особливості відображають міру її нервово-психічної нестабільності (наприклад, тривожність).

Аналіз професійної діяльності становить цілеспрямований і організований процес, в якому можна виділити етапи:

збір інформації про професійну діяльність;

обробка й узагальнення отриманої інформації, складення професіограми;

використання професіограми для розв’язання практичних або теоретичних задач (вибір критеріїв успішності професійної діяльності, підбір тестів для її оцінки або прогнозування, класифікації професій тощо).

Наприклад, Е.МсСогніск і співавтор застосували факторний аналіз для виділення типових професійних вимог: 4 тис. професій оцінювались за 44 оціночними шкалами. Оцінювались показники, що відображають різні аспекти професійної діяльності: необхідну підготовку, значення психомоторних, інтелектуальних факторів, особливостей фізичного розвитку, динамічних характеристик діяльності, спілкування з людьми, типові психологічні стани, особливості переробки інформації, інтереси, які реалізуються в діяльності, несприятливі санітарно-гігієнічні умови праці.

За результатами оцінки цих професій обчислені кореляції між всіма показниками професійної діяльності. Потім проводився факторний аналіз, внаслідок чого виділено сім факторів професійних вимог: освіта, професійна підготовка і розумовий розвиток: здатність до точних операцій; швидкість і сприйнятність; естетичне сприйняття; здатність до ручної праці; комунікабельність; складність праці.

Одним із критеріїв, що характеризують професійну придатність і задоволення роботою, може служити тривалість роботи за спеціальністю.

Аналіз професійної діяльності дає змогу визначити критерії оцінки її успішності. Як критерії успішної професійної діяльності використовуються різні показники, що характеризують міру досягнення даними працівниками цілей роботи. Критерій можуть відображати навчання професійним знанням і навикам, прямі показники діяльності працівника, його внесок у результат спільної діяльності всієї організації або колективу.

Вибраний критерій повинен вирізняти спеціалістів з високою і низькою професійною придатністю.

На сьогодні багато авторів вважають оцінки професійної придатності недоречними. Встановлено, що показники професійної успішності залежать не від одного, а від декількох факторів. Кожен фактор професійної успішності повинен прогнозуватися окремо, а висновок про придатність — виводитися з розрахунком усіх факторів професійної діяльності. Крім того, наголошується про роль індивідуальних стилів професійної діяльності, в оцінці яких повинні застосовуватися різні критерії професійної успішності.

Необхідно враховувати також динамічність критеріїв, що передбачає зміну їхньої факторної структуру та валідності тестів стосовно різних періодів становлення професійної діяльності. Динамічність критеріїв пов'язана зі зміною психофізіологічної та психологічної структури навиків і прийомів роботи в процесі навчання і набуття наступного професіонального досвіду. Практичне значення динамічності критеріїв полягає в тому, що прогноз професійної успішності в різні періоди навчання і діяльності може бути пов'язаний з показниками різних тестів.

Для обстеження абітурієнтів і студентів спеціального факультету були використані два види тестів:

для визначення спеціальних здібностей (соціального інтелекту і соціальної фасиліативності);

для оцінки деяких професійно-значущих для роботи психологів якостей і прогнозу ефективності.

Обстеження проводилося в два етапи:

перед вступом на факультет практичної психології;

після другої сесії перед одержанням диплома про закінчення факультету.

Для пояснення виявлених зв'язків необхідно спробувати розкрити основний зміст професійної психологічної діяльності (її концепцію, технологію), а потім сформулювати найважливіші вимоги до професіоналів-психологів чи кандидатів, котрі вибирають дану спеціальність.

Згідно з класифікацією Бюро трудової статистики США, кваліфікаційним довідником керівників, спеціалістів і службовців в Україні, до психологів належать спеціалісти, що вивчають поведінку людини і психологічні процеси з метою пояснення поведінки людей. Психологи досліджують фізичні, емоційні або соціальні принципи і теорії, психологічні методи у розв'язанні практичних питань, проведення консультації, керують складанням навчальних програм, лікують хворих у клініках, проводять лабораторні експерименти.

У технологічному плані вся різноманітна практика працюючих психологів може бути зведена до двох ведучих форм послуг:

експертного обслуговування населення;

корекційного обслуговування (втручання з метою поліпшення функціонування індивідів чи груп з метою вдосконалення індивідів або груп).

У комунікативному плані професія психолога — класичний приклад соціальних спеціальностей, що вимагають інтерперсональних здібностей, тобто таких якостей особистості, які забезпечують успішну взаємодію між людьми, розуміння людей і ефективний вплив на них, встановлення контактів, організацію спільних дій.

Згідно з даною схемою аналізу змісту професійної діяльності, успішність діяльності психолога буде визначатися:

рівнем сформованості у нього інтерперсональних (комунікативних) умінь;

рівнем сформованості у нього проектних вмінь (або силою впливу на поведінку інших людей);

ступенем сформованості антропоцентричної спрямованості (відчуття до об'єкту, процесу і результатів психологічної діяльності).

У деяких вітчизняних дослідках встановлено існування зв'язку між природними задатками і комунікативними здібностями, зокрема між слабкістю і лабільністю, ЦНС і вираженням інтерсоціальних здібностей, які визначають легкість і швидкість формування комунікативних і проєктивних вмінь, з одного боку, і зв'язок нервових процесів з професійною антропоцентричною спрямованістю (інтересів до людини), — з іншого.

Ці результати, отримані в межах психофізіологічного підходу до досліджень індивідуальних розбіжностей і здібностей людини, дають змогу

зробити припущення про існування спеціальних здібностей до психологічної діяльності і їх вплив на успіх професійної діяльності.

За тією гіпотезою, ведучими компонентами спеціальних здібностей є індивідуально-психологічні особливості мислення кандидата (соціального інтелекту) і проєктивних дій (фасиліативності).

Як засвідчили результати аналізу, найважливіші фактори, що сприяють злагодженій роботі психолога, — це загальний інтелект і успішне спілкування. Більш виражені оцінки за фактором — загальний інтелект, типовий для представників дослідних професій; даний фактор індивідуальності створює можливість роботи для психолога з дуже різним контингентом людей, у тому числі й представників дослідницької групи спеціалістів.

Виражені оцінки за фактором — успішне спілкування, типове для представників практичних “соціальних професій”, котрих з психологами об’єднує висока інтенсивність професійних контактів з клієнтами.

Характер впливу виділених компонентів спеціальних здібностей на варіативність оцінок за факторами загальної інтелектуальності й успішним спілкуванням виявився неоднозначним. Варіативність оцінок за фактором загальної інтелектуальності зумовлювалась когнітивним компонентом спеціальних здібностей (соціальним інтелектом), варіативність оцінок за фактором — успішне спілкування взаємообумовлюючим ефектом взаємодії когнітивного і практичного компонентів (соціальною фасиліативністю) спеціальних здібностей. Отже, це дає підстави припускати існування зв’язку між професійними намірами кандидата спеціалізуватися в галузі експериментальної (наукової) психології при перевазі когнітивного компонента і зв’язку між професійними намірами кандидата спеціалізуватися в галузі практичної (прикладної) психології.

У кандидатів з вираженішим рівнем розвитку соціального інтелекту прогноз ефективності в сфері дослідницької діяльності був вищим, а ніж у кандидатів з нижчим рівнем розвитку соціального інтелекту. У кандидатів з вираженішим рівнем розвитку проєктивних умінь (соціальної фасиліативності) прогноз ефективності в сфері практичної діяльності виявився вищим, ніж у кандидатів з менш вираженими проєктивними вміннями. Крім того, вони виявили здібність до подавлення захисних механізмів недопускання контактів з клієнтами і заперечення у них проблем (за тестом НСС) і вираженіші здібності до вміння впливати на аудиторію в потрібному для них напрямі в ігровій ситуації.

Оскільки працюючий психолог вимушений суміщати в роботі практичні та дослідницькі завдання, можна також спробувати проаналізувати

вплив професійних орієнтацій до дослідницької й практичної роботи на варіативність оцінок основних рис особистості.

Для кандидатів з дослідницькою орієнтацією характерні:

вираженіша готовність до контактів;

емоційна холодність і раціональність у встановленні та підтримуванні контактів;

стриманість;

загальна інтелектуальність при вираженому інтересі до людини.

Специфіка діяльності психолога — людина або люди — визначала перевагу комунікативних рис у факторній конфігурації особистісного обличчя. Взаємодія експериментатора з об'єктом дослідження, хоч і обладнана часто технічними засобами та апаратурою, — по суті завжди є спілкування двох суб'єктів.

Для кандидатів з практичною орієнтацією виявились характерними:

готовність до контакту;

вміння підтримувати контакти;

вміння зберігати емоційний самоконтроль у процесі спілкування;

вміння емоційно притягати до себе інших людей;

інтелектуальність;

схильність до почуття вини;

фрустрація або усвідомлення границь своєї компетентності та самовдосконаленості, або індивідуалізм і опора на себе при прийнятті рішень.

На відміну від психолога-експериментатора, котрий має справу з постійно новим контингентом досліджуваних, психолог-практик порівняно тривалий час працює з постійним обмеженим контингентом, вивчаючи його різними методами.

В таких умовах і особливо в такому випадку, коли психолог користується особистісними методиками, сама специфіка його діяльності, специфіка спілкування потребують від психолога виступати не просто як експериментатор, а як співрозмовник, здатний допомогти. Жодні технічні пристосування не допоможуть психологу, якщо він не завоює довір'я клієнта і не зможе ввійти з ним у контакт.

Отже, саме цими обставинами пояснюється підвищена вимогливість до практикуючих психологів, передусім до рівня їх професійної підготовки, етичних наслідків їхніх дій, демократичності в роботі психолога, конфіденціальності до підтримуючого стилю ставлення до клієнта.

Отже, отримані в експерименті результати дають змогу розробити стратегію подальших досліджень спеціальних здібностей для розробки

наукових основ психодіагностики спеціальних здібностей і умов стимуляції їх розвитку.

L. Navolovs'ka

**PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF MAKING A PROFESSIONAL
IN THE SYSTEM OF POST-DIPLOMA PREPARATION**

Today's development of our society demands close contacts of life and practice for solving of the tasks of upbringing, and education of the grown-up generation with the psychological science.

The results of the experiment give the possibility to elaborate the strategy of the further investigation of the special abilities for elaboration of the scientific principles of the psychodiagnostics, and of the conditions of stimulation of their development.